

İRƏVAN MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASI – 140
ИРЕВАНСКАЯ УЧИТЕЛЬСКАЯ СЕМИНАРИЯ – 140
IREVAN TEACHER'S SEMINARY – 140

UOT 37.0

Natiq Lyutfiq oğlu Axundov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar müəllim
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun baş mütəxəssisi

İRƏVAN MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASININ
AZƏRBAYCAN XALQININ MAARİFLƏNMƏSİNDƏ ROLU

Натик Лютфи́г о́глы Ахундов
доктор философии по педагогике, Заслуженный учитель,
главный специалист Института Образования Азербайджанской Республики

РОЛЬ ИРЕВАНСКОЙ УЧИТЕЛЬСКОЙ СЕМИНАРИИ
В ПРОСВЕЩЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Natik Lutfig Akhundov
doctor of philosophy in pedagogy, Honored teacher
chief specialist of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

ROLE OF IRAVAN TEACHER'S SEMINARY IN THE
EDUCATION OF THE PEOPLE OF AZERBAIJAN

Xülasə. Təhsil tariximizdə özünəməxsus iz qoyan İrəvan müəllimlər seminariyası xalqımızın maariflənməsi yolunda əsl mayak rolunu oynayıb. Xalqımızın mütərəqqi ziyalıları milli ayrı-seçkiliyə qarşı və eyni zamanda, müsəlmanlara seminariyalarda təhsil almaq hüququnun verilməsi uğrunda ləyaqətlə çalışmışlar. Çarizmin yeritdiyi ağır siyasətə rəğmən, bu seminariya bir çox savadlı gənc kadrlar yetişdirməyi bacarıb. Gələcək nəsillərə örnək ola biləcək seminariya bu günümüzəcən kök sala bilib. Prezident Cənab İlham Əliyevin 29 dekabr 2021-ci il Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə imzaladığı sərəncam da bu təhsil ocağının hələ də xalqımızın maariflənməsinə dair olan aktuallığının qoruyub saxlanılmasının bariz və danılmaz sübutudur!

Açar sözlər: *İrəvan seminariyası, Qori müəllimlər seminariyası, Uluxanlı məktəbi, çarizmin təhsilə təsiri, seminariyanı bitirən məzunlar*

Резюме. Иреванская учительская семинария, оставившая неизгладимый след в истории нашего образования, сыграла роль маяка в деле просвещения нашего народа. Передовая интеллигенция нашего народа достойно выступила против национальной дискриминации и в то же время предоставила мусульманам право учиться в семинариях. Несмотря на сложную политику, проводимую царизмом, семинарии удалось воспитать много образованной молодежи. Семинария и поныне может служить примером для будущих поколений. Указ, подписанный Президентом г-ном Ильхамом Алиевым 29 декабря 2021 года, руководствуясь пунктом 32 статьи 109 Конституции Азербайджанской Республики, об обеспечении празднования 140-летия Иреванской учительской семинарии, все еще сохраняет актуальность этого учебного заведения, что является наглядным и неоспоримым доказательством его сохранности.

Ключевые слова: *Иреванская семинария, Горийская учительская семинария школа Улуханлы, влияние царизма на образование, выпускники семинарии, учителя*

Summary. The Yerevan Teachers' Seminary, which has left an indelible mark on the history of our education, has played the role of a beacon in the education of our people. The advanced intelligentsia of our people stood up with dignity against national discrimination and at the same time gave Muslims the right to study in seminaries. Despite the complex policy pursued by tsarism, the seminary managed to educate many educated youth. The seminary can still serve as an example for future generations. The decree signed by the President Mr. Ilham Aliyev on December 29, 2021, guided by paragraph 32 of Article 109 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, on ensuring the celebration of the 140th anniversary of the Yerevan Teachers' Seminary, still retains the relevance of this educational institution, which is clear and indisputable proof of its safety!

Key words: *Yerevan Seminary, Gori Teachers' Seminary, project of K. D. Ushinsky, Ulukhanly school, influence of tsarism on education, graduates of the seminary*

İrəvan şəhəri tarixən azərbaycanlıların köklü yaşadığı böyük elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmışdır. Şəhərdə Azərbaycan xalqına məxsus son dərəcə zəngin ədəbi-mədəni mühit formalaşmışdır. İrəvan xanlığı çar Rusiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra burada dünyəvi təhsilə xüsusi diqqət yetirilməsində həmin mühitin özü əhəmiyyətli rol oynamışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Cənubi Qafqazda maarifçilik hərəkatı geniş vüsət aldı. Regionda dünyəvi təhsil verən yeni tipli məktəbin-İrəvan Müəllimlər Seminariyasının açılması da məhz bu vaxtlara təsadüf edir.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının təntənəli açılışı 1881-ci il noyabrın 8-də olub. Seminariyada digər elmi fənlərlə yanaşı Azərbaycan dili fənninin və şəriət dərslərinin tədris edilməsi üçün müvafiq ştat vahidi nəzərdə tutulmuşdu. İnqilabdan əvvəlki Qafqazın ən qiymətli sorğu nəşrlərindən biri olan və Tiflisdə, Qafqaz Cənubunun Baş İdarəsinin nəzdində dərc edilmiş və Qafqaza aid statistik, sorğu və adres məlumatları toplanmış “Kavkazski kalendar”da dərc olunmuş məlumatlara görə, Axund Məhəmmədbağır Qazızadə 1883-cü ildən başlayaraq, uzun illər ərzində İrəvan müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dili fənnini və şəriət dərslərini tədris etmişdir.

K.D. Uşinskinin layihəsi əsasında yaradılmış Qori və İrəvan Seminariyalarının çar hökuməti tərəfindən mürəccə məqsədlərlə açılmasına baxmayaraq bu tədris ocaqlarının Azərbaycanda xalq məktəbi və maarifinin inkişafında müstəsna xidməti olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, keçmiş çar Rusiyasında müsəlmanlara ilk vaxtlarda müəllim seminariyalarında təhsil almaq hüququ verilmirdi. Bu hüququn əldə edilməsi heç də asanlıqla başa gəlməmişdir. Xalqımızın mütərəqqi ziyalıları milli ayrı-seçkiliyə qarşı və mü-

səlmanlara seminariyalarda təhsil almaq hüququnun verilməsi uğrunda çalışmışdılar. Tarixdən məlumdur ki, keçmiş çar Rusiyasında müsəlmanlara ilk vaxtlarda müəllim seminariyalarında təhsil almaq hüququ verilmirdi. Bu hüququn əldə edilməsi heç də asanlıqla başa gəlməmişdir. Xalqımızın mütərəqqi ziyalıları milli ayrı-seçkiliyə qarşı və müsəlmanlara seminariyalarda təhsil almaq hüququnun verilməsi uğrunda çalışmışdılar. Çar hökuməti özünün xüsusi siyasi niyyətlərini əldə rəhbər tutaraq “özgə” xalqların təhsil və maarif işlərinə, demək olar ki, qayğı göstərmirdi.

Çar hakimiyyəti xalqların savadlandırılmasını onların milli oyanışında, özünüdərk və azadlıq yolunda əsas şərtlərdən biri hesab etdiyinə görə məzlum xalqların, o cümlədən müsəlman xalqların dünyəvi təhsil almasına imkan yaratmaq istəmirdi.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda müsəlman müəllim kadrlarına böyük ehtiyac duyulurdu. Lakin müəllim kadrlarına olan tələbatların ödənilməsi üçün təkə Azərbaycan deyil, ümumiyyətlə, bütün Cənubi Qafqaz bölgəsində pedaqoji kadrlar hazırlayacaq xüsusi bir tədris müəssisəsi yox idi.

Azərbaycanın təhsil tarixində əhəmiyyətli rol oynamış təhsil müəssisələrindən sayılan İrəvan Müəllimlər Seminariyası “Kutaisi və İrəvan quberniyalarında müəllimlər seminariyalarının təşkil edilməsi haqqında” Rusiya İmperiyasının Dövlət Şurasının 20 oktyabr 1880-cı il tarixli qərarına uyğun olaraq yaradılmışdır. Üç maddə və qətnamədən ibarət olan həmin qərar qeyd edilirdi: “*İmperiyada Müəllimlər Seminariyası və Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası haqqında Əsasnamələr əsasında Kutayisi və İrəvan quberniyalarının hər birində bir Müəllimlər Seminariyası açilsin... Ştatların layihələri üzrə Se-*

minariyaların saxlanması üçün Kutaisi Seminariyasına 27.800 rubl, İrəvan Seminariyasına 28.350 rubl, yekun olaraq isə Zaqafqaziya diyarının yerli büdcəsinə ildə əlli altı min yüz əlli rubl keçirilsin... ”.

İrəvan müəllimlər seminariyasında digər elmi fənlərlə yanaşı, Azərbaycan dili fənni və şəriət dərslərinin tədris edilməsi üçün seminariyanın ştat cədvəlində müvafiq ştat vahidi nəzərdə tutulmuşdu. İrəvan müəllimlər seminariyasının nəzdində Azərbaycan şöbəsinin yaradılması haqqında tarixi mənbələrdə hər hansı bir məlumat aşkar edilməmişdi. Tarixi mənbələrdə seminariyanın ştat cədvəlində müsəlman dini üzrə şəriət dərsləri və Azərbaycan dili fənnininin tədris edilməsi üçün müvafiq ştat vahidinin ayrıldığı barədə məlumatlar vardır. İncilərdən əvvəlki Qafqazın ən qiymətli sorğu nəşrlərindən biri olan və Tiflisdə, Qafqaz Cənubunun Baş İdarəsinin nəzdində dərc edilmiş və Qafqaza aid statistik, sorğu və adres məlumatları toplanmış “Кавказский Календарь”da dərc olunmuş məlumatlara görə Axund Məmməd Bağır Qazızadə 1883-cü ildən başlayaraq uzun illər ərzində İrəvan müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dili fənnini və şəriət dərslərini tədris etmişdir. Qafqazın ayrı-ayrı yerlərində, o cümlədən Kubanda və Kutaisi quberniyasında açılmış seminariyalardan fərqli olaraq, İrəvan müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dilinin və şəriətin tədris edilməsi heç də təsadüfi deyildi. Çünki bu seminariya xalqımızın tarixən qədim torpaqlarından sayılan İrəvan mahalında yaradılmışdı. Həmin mahalda yaşayan əhəlinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri, müsəlmanlar təşkil edirdi. Seminariyada Azərbaycan dilinin və şəriətin tədris edilməsi dövrün tələbi idi. Təhsil almaq üçün seminariyaya gəlmiş azərbaycanlı müsəlman gənclər ilk pedaqoji təhsillərini seminariyada aldıqdan sonra həyat fəaliyyətlərini azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə ibtidai məktəblərin yaradılması işinə və yaxud mövcud olan ibtidai kənd məktəblərində müəllimlik peşəsinə həsr edərək xalq kütlələri arasında elm və maarifin yayılması və savadsızlığın aradan qaldırılması işində yaxından iştirak etmişdilər. İrəvan Seminariyasının çar hökuməti tərəfindən mürtəce məqsədlərlə açılmasına baxmayaraq, bu təhsil ocağı mövcud olduğu 37 il ərzində öz fəaliyyəti ilə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda

xalq məktəbi və təhsilin, mədəni-maarif işinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İrəvan mahalında seminariyanın açılmasından savayı daha iki mühüm hadisə baş vermiş, İrəvan mahalında İrəvan gimnaziyası və yeni tipli Uluxanlı məktəbi də yaradılmışdır. Qori müəllimlər seminariyasının məzunu F. Köçərli 1885-ci ilin iyun ayında İrəvan gimnaziyasına Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edilmişdir. O, bu tədris ocağında 10 il müddətində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. Qori müəllimlər seminariyasının digər məzunu Cəlil Məmmədquluzadə 1887-ci ildə Qori seminariyasını bitirdikdən sonra İrəvan və Yelizavetpol xalq məktəbləri direktorluğunda yerləşən Uluxanlı məktəbinə müəllim təyin edilib və ilk dərslərini həmin məktəbdə demişdir. İlk pedaqoji təhsilini həmin seminariyada almış bir sıra azərbaycanlı gənclər sonralar təhsillərini Rusiya və Avropanın müxtəlif ali təhsil ocaqlarında davam etdirərək təhsillərini başa vurduqdan sonra vətəninə – Azərbaycana qayıtmış və ölkəmizdə elm, mədəni maarif işlərinin, habelə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsində yaxından iştirak etmişdilər. Xalqımızın bir sıra tanınmış nümayəndələri, maarif fədailəri – Həmid bəy Şahtaxtinski, Haşım bəy Nərimanbəyov, Haşım bəy Vəzirov, Tağı bəy Səfiyev, Vahid Musabəyov, Fərrux Ağakışibəyov, İbadulla Muğanlinski, Ş. Mahmudbəyov, C. Məmmədov və başqaları vaxtilə ilk pedaqoji təhsillərini İrəvan müəllimlər seminariyasında almışdılar.

İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən şəhər məktəbləri ilə yanaşı, ibtidai məktəblər də fəaliyyət göstərmişdir. İbtidai kənd məktəblərinin yaradılması işində Qori müəllimlər seminariyasının məzunları ilə yanaşı İrəvan müəllimlər seminariyasını bitirmiş məzunlar da yaxından iştirak etmişdilər. İlk ibtidai məktəblər XIX əsrin ortalarında meydana gəlmiş və bu məktəblər ilk dəfə Qafqaz məktəblərinin 1853-cü il Nizamnaməsi ilə təsis edilmişdir. Həmin Nizamnaməyə görə, Qafqaz Tədris Dairəsi Tiflis, Kutaisi, Stavropol və Qara dəniz sahilindən ibarət dörd direksiyaya bölünmüşdü ki, Azərbaycandakı məktəblərin əksəriyyəti Tiflis məktəblər direksiyasına, Naxçıvan qəza məktəbi ilə, Ordubad ibtidai məktəbi isə İrəvan quberniyası ilə birlikdə Kutaisi məktəblər direksiyasına tabe edilmişdir. 1854-cü il noyabrın 24-də Ordubad

şəhərində bir sinifdən ibarət ibtidai məktəb açılmışdı.

Milli təhsil tariximizdə Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasının olduqca əhəmiyyətli rolu danılmazdır. 1898-ci ildən 1902-ci ilədək İrəvan müəllimlər seminariyasının direktoru vəzifəsini tutmuş Mixail Alekseyeviç Miropiyev 1903-cü ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına yeni direktor təyin edilərkən dekabr ayında Qori şəhərinə gələrək seminariyanın şəxsi həyatı və yetirmələri qarşısında çıxış etmişdir. M.A. Miropiyev öz çıxışında Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişdir. O, Seminariyanın 1900-cü ildə Parisdə keçirilən müəllimlər seminariyasının ümumdünya sərgisində layiqincə iştirak etdiyini, seminariyaların Qafqaz yubiley sərgisində isə yüksək mükafata layiq görüldüyünü qeyd etmişdir. M.A. Miropiyev İrəvan Müəllimlər Seminariyasını Qori Müəllimlər Seminariyasının kiçik bacısı adlandırmışdı. Qeyd edirik ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ibtidai məktəblər üçün azərbaycanlı müəllimlər əsasən Qori və İrəvan seminariyalarında hazırlanırdı. Lakin bu təhsil ocaqları Azərbaycan dili müəllimi hazırlamırdılar. Həmin dövrdə Azərbaycan dili müəllimlərinin hazırlanmasında systemsizlik hökm sürürdü.

1905-1907-ci illərdə Azərbaycan dili müəllimlərinin hazırlanması o dövrdə fəaliyyət göstərən mədəni-maarif cəmiyyətlərinin açdıqları kurslarda, Bakı quberniyası və Dağıstan vilayətinin xalq məktəbləri müdiriyyətinin kurslarında, Yelizavetpol mədrəsəsində, habelə Tağıyevin qız məktəbində, həmçinin 1915-ci ildə açılmış qadın pedaqoji kurslarında həyata keçirilirdi. Azərbaycanda xalq maarifi, məktəb, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətin bir çox nümayəndələri ilk pedaqoji təhsillərini Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasında almışdılar. Azərbaycanda pedaqogika elminin yayılması və inkişaf etdirilməsi, xalq maarifinin bütöv bir dövrü məhz Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasının məzunlarının fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda xalq maarifi və məktəbinin, pedaqoji fikir tarixinin mahir tədqiqatçısı, akade-

mik Hüseyn Əhmədov qeyd edir: “*M.V. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin məzunları Rusiyada elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişafında hansı xidmətləri göstərmişdilsə, Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları da Azərbaycan üçün həmin xidmətləri göstərmişlər.*”

İrəvan Müəllimlər Seminariyası çar hakimiyyətinin bölgədəki maraqları naminə yaradılmasına baxmayaraq, 40 ilə yaxın müddətdə hazırladığı müasir dünyagörüşünə və düşüncə tərzinə malik yüksək ixtisaslı milli müəllim kadrları ilə azərbaycanlıların üstünlük təşkil etdiyi İrəvan mahalında ədəbi-ictimai, elmi-mədəni həyatın ənənəvi dolğunluğunun və canlılığının qorunub saxlanılmasında təqdirəlayiq xidmətlər göstərmiş, pedaqoji fikir salnaməmizə yadda qalan səhifələr yazmışdır. Xalqımız Qori və İrəvan Müəllimlər seminariyalarının məzunlarının Vətən qarşısındakı tarixi xidmətlərini unutmamışdır. Həmin elm ocaqlarının milli təhsil tariximizdəki yeri və rolu bu gün də öyrənilir, tədqiq edilir, gənc nəslin, tələbələrin elmi-pedaqoji biliyinin artırılmasında istifadə edilir.

Problemin aktuallığı. Azərbaycanda xalq maarifi, məktəb, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətin bir çox nümayəndələri ilk pedaqoji təhsillərini məhz Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasında almışlar. Azərbaycanda pedaqogika elminin yayılması və inkişafı, xalq maarifinin bütöv bir dövrü məhz Qori və İrəvan müəllimlər seminariyası məzunlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Günümüzdə bu təhsil ocaqlarının milli təhsil tariximizdəki yeri və rolu bu gün də öyrənilir, tədqiq edilir.

Problemin elmi yeniliyi. İrəvan həm tariximizin, həm mədəniyyətimizin, həm ictimai fikrimizin, həm də milli maarifçiliyimizin inkişafında çox əhəmiyyətli rola malik olduğunu bizlərə sübut etdi. Milli maarifçilik prosesinin başlanması, eyni zamanda, azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafına da təkan verdi.

Problemin praktik əhəmiyyəti. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının, bu tarixi zəngin maarif ocağının azərbaycançılıq ideologiyasına böyük töhfələri oldu. Azərbaycanda pedaqogika elminin yayılması və inkişaf etdirilməsi, xalq maarifinin bütöv bir dövrü məhz Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasının məzunlarının fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Qori və İrəvan müəllimlər seminariyalarının milli təhsil tariximizdəki yeri və rolu haqqında. – Rafiq Səfərov «Кавказский Календарь» за 1881 г.
2. H.M. Əhmədov “Şərəfli yol”. Xəbərlər (Pedaqoji və psixoloji elmlər seriyası) 2009-cu il. №2.səh.12-21.

3. “İrəvan şəhəri” – “Elm və təhsil” – Nazim Mustafa
4. “İrəvan məktəbləri” – Bakı: Mütərcim, – 2011
5. “İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik” – Bakı, “Nurlan”, – 2010
6. “İrəvanda milli maarifçilik mühiti” – Cəfərov Cəfər Əsəd oğlu, Allahverdiyev Cəlal Vaqif oğlu. – Bakı, – 2017
7. Əhmədov H.H., Bayramov H.B. Çarizmin Azərbaycanı işğalından sonra yeni tarixi-maarifçi transformasiyasının paradiqması / “Azərbaycan müəllimi” 15 aprel 2022-ci il

E-mail: natiq_axundov1953@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 08.06.2022.